

שפינוזה על הנצרות ועל היהדות על פי אגרותיו

מאת אפרים שמואלי

ידועים למדי דברי שפינוזה על הדת הנוצרית ועל הדת היהודית, ב"מאמר התיאולוגי המדיני", על זו השמיע דברים רכים ונוחים, אף כי חלק על אמונותיה הטפילות, ועל זו השמיע דברים קשים כמתלהמים, קצתם — דבריבלע במין חימה שפוכה. אבל ידוע פחות ברבים, שבאגרותיו היתה לא רק נעימת קולו אחרת, אלא ניכר, שבהן, בעיקר כשדיבר בלא חשש, בינו לבין חבריו, היה יחסו כולו לשתי הדתות שונה מזה שהובע בפומבי גדול ב"מאמר". הדפים להלן, הלוקחים מתוך מחקר מקיף יותר, הם עיון באגרותיו, העומדות לצאת לאור בהוצאת "מוסד ביאליק" בתרגומי מרומית.

א

בהתגלות לב ככל האפשר, הודה שפינוזה, שהוא מפרש את דברי הברית החדשה על דרך המשל. "בנו הנצחי של אלוהים" הוא השכל האלוהי הנטוע באדם, הוא "החכמה הנצחית של אלוהים, שהתגלתה בכל הנמצאות, בעיקר — ברוח האדם... שכן בלי חכמה זו אין שום אדם יכול להגיע ולזכות לישועת הנפש, משום שהיא בלבד מורה מה אמת ומה שקר, מה טוב ומה רע". אמנם חכמה זו סמלה באבנגליון הוא ישו המשיח. "ומכיון שחכמה זו נתגלתה ביותר על ידי ישו המשיח, כמו שאמרתי — הוא מוסיף, כדי להניח את דעת ידידו התיאולוגי, אולדנבורג, שבסוף ימיו דבק מאד באמונתו — בישרו והטיפו אותה תלמידיו, במידה שהוא גילה אותה להם, והראו לדעת, שהיה לאל ידם להתייקר בהדרת כבוד רוחו זו של המשיח יותר מן האחרים". אלוהים לא לבש טבע אנושי. "אין הכרח גמור להכיר ולהודות בישו לפי ה"בשר", והטוענים כן, "אין אני מבין מה הם סחים. אכן אודה ואתודה על האמת, שהם נראים לי כמשמיעים דברים בטלים, כאילו אמר לי אדם, שהעיגול קיבל את טבע המרובע" (אגרת שבעים וארבע). ישו לא קם מן המתים ולא עלה לשמים. כל המעשים האלה וכיוצאים באלה "לא היו אלא הופעות או התגלויות, המותאמות לכוח תפיסתם ולמחשבות לבם של אותם בני האדם, שאלוהים רצה לגלות להם את כוננתו" (אגרת שבעים וחמש).

הבחון אגרות אלה מוצא, ששפינוזה מורה, כי אלוהים אמנם גילה את עצמו "גילוי רב ביותר בישו", אבל הוא מסוג הגילויים, שגילה את עצמו גם בנביאים, באבות האומה הישראלית ובמשה רבנו ובכל הוגי אמת, גילויי השכל הנעלה, "האלוהי". כלל כל הגילויים האלה מכוון לשיטה הפילוסופיה האמיתית, שמורה

הוא, ההוגה. הביטוי „בנו הנצחי של האלוהים“ ידוע לא רק מן התיאולוגיה הנוצרית. גם פילוסופים נוצרים ולא־נוצרים השתמשו בו ככינוי לנברא, מעשה ידי אלוהים בלא מיצוע. כן כינה פילון האלכסנדרוני את עולם השכלים ואת הזמן — בן־בנו של אלוהים, וחזר על כך גם ר' עזריה מן האדומים. הוגים עברים לא היססו להשתמש במושג בן־אלוהים. אדם הראשון „אשר קיבל הנפש על תומה והשכל על תכלית מה שביכולת האנושי“ וכו' — כותב ר' יהודה הלוי ב„כוזרי“, מאמר א', צ"ה — נקרא אצלנו בן־אלוהים וכל הדומים לו מזרעו בני־אלוהים. ב„מאמר הקצר“ אמר שפינוזה על השכל: „גם הוא, כמו התנועה, בנו, מעשה ידיו, מפעל בלתי אמצעי של אלוה“ (ח"א, ט). שפינוזה ראה את תורתו כחוליה בשלשלת הקבלה האמיתית של הגות הדורות ושל מייסדי הדתות ומבשריהן, היהודים כנוצרים, במידה שהללו דבקו בתורת האמת.

כשהוא בא לבאר את דעתו, שאלוהים הוא הסיבה הפנימית של כל הדברים, הסיבה מלגו, ולא סיבה חיצונית, נבדלת מטבע הדברים, הוא אומר, שדעתו זו שונה מאד מזו „שהנוצרים החדשים נוהגים להגן עליה“. ובמושג „נוצרים חדשים“ הוא כולל באמת את כל הנצרות ההיסטורית, המאורגנת בכנסיות. ישו והשליחים הם הנוצרים האמיתיים, אבל תורתם סולפה על ידי „הנוצרים החדשים“. בכך דומה הנצרות ליהדות. „העברים הקדמונים“ הורו דברי אמת, אבל באו „הפרושים“ וקלקלו. „הכל — אני אומר — חיים ומתנועעים וקיימים באלוהים; אני קובע כן כפאולוס, ואולי גם ככל הפילוסופים הקדמונים, אף כי באופן אחר, ואני מעז אפילו לומר, שאני מסכים בכך לכל העברים הקדמונים, במידה שיותר ללמוד ממסורותיהם, אף כי אלה סולפו בכמה דרכים“. אותם „עברים קדמונים“, שדיברו על היחס שבין אלוהים והטבע אינם רק הנביאים ומחברי ספרי החכמה שבמקרא אלא גם חז"ל, שאמרו על הקב"ה, שהוא „מקומו של עולם“. ואפשר, שגם הביטוי „קדמונים“ הושפע כאן מפסקה של ר' חסדאי קרשקש ב„אור ה"י“, כלל שני, פרק א', עיון ב': „והנה להתפרסם זה הענין מהמקום, היה הרבה מהקדמונים שהיו רואים...“ עד שרבותנו עליהם השלום השאילו השם הזה לצורת הדבר ועצמותו“. וכן להלן שם: „השאילו לו השם הזה, באמרם תמיד: ברוך המקום... הוא מקומו של עולם“.

כללו של דברנו: שפינוזה האמין, כי תורתו אינה באה לסתור את היהדות והנצרות כשתופסים אותן לעומקן ולאמיתן, ונהפוך הוא: סבור, שהן, בטהרתן הראשונה, מחזקות את תורתו. אין הוא בא אלא להוסיף עליהן אלא את דרך האמת העיונית, המתמטית, ולגרוע מהן את האמונות הטפילות, שדבקו בהן. אין הבדל ניכר בין היהדות לבין הנצרות, ועל כן אין האחרונה עדיפה מן הראשונה. אפילו נוצרים ליברליים ניתפס לבם לאמונות טפילות ורובם הם כ„נוצרים החדשים“ לכל דבר. רק מעטים שבהם הם נוצרים כמוהו, כשפינוזה היהודי. אכן שפינוזה היה הוגה הדעות האירופי הראשון, שהעז לעמוד מחוץ לתחומי הדתות ההיסטוריות משום שסבור היה, כי הוא מתפרנס מעיקר תמציתן הרוחנית ואינו מותר

אלא על המצוות שהעמידו בכוח המדמה ובכוח הסברה ועל כל דרכי הדימוי. הצירור והמשל, היפים להמוני העם, שהם דרכי „דתות ההתגלות“.

בשנת 1656, היא שנת נידויו של שפינוזה מקהילת אמשטרדם, התקינו שלטונות המדינה שיהיו המורים בכל בתי המדרשות הגבוהים מפרידים את התיאולוגיה מן הפילוסופיה בלא שום עירבוב תחומים. יצן דה ויט סמך ידו על תקנה זו בקוותו, שיהיה לאל ידה להשכין שלום, לפחות באוניברסיטאות. שפינוזה נתן את דעתו על כך כל הימים: בחיבורו ביקש להבדיל בין דת לאמונה ובין אמונה לפילוסופיה. אבל באמת רצה ביותר מכן. הוא ביקש לייסד שיטה פילוסופית, שתיישב את חידות העולם והאדם ותקנה קורת רוח כדי „פדות הנפש“ והצלחה נצחית“, כמות שהתימרה הדת ולא עלתה בידה, על פי דעתו. הכרת האמת הדתית נעשה לשפינוזה תחום של עיון מדעי־מטפיסי. סבור היה, שדת ההתגלות מטיפה לירא שמים, כלומר — לעבודה ה' על ידי קבלת עול המצוות בלא חקירה מטפיסית ובלא דעת אמת. אבל ביסודה מונחים מושגי אמת. השיטה הפילוסופית משחררת את התבונה ממרותה של ההתגלות. תבונה זו בלבד הוא אמת־המידה ודיין־האמת. היא בוחנת ובודקת את הדת. תעודתה היא לורות ולהבר.

ב„מאמר התיאולוגי־המדיני“ עמדה תבונה מטפיסית זו להבדיל בין התחומים הבדל גדול למען שלומה של המדינה וחירותה של המחשבה. אבל גם שם, ובעיקר באגרות, ביקשה לה בעלת ברית בדת בטהרתה, לפי כוונתה האמיתית ולא לפי אופני התגלות תורותיה, ונסתייעה ברצינוליזציה של אמונת „הקדמונים“, העברים כנוצרים. על ידי ברית זו ניתן להוגה לקרב אליו נוצרים חפשיים יותר בדעור תיהם. אבל בסופו של הדבר ובעיקרו עמדה המחיצה בעינה. שיטת שפינוזה נוסחה מעבר לתחומיהן של הדתות ההיסטוריות, על פי תפיסת מאמיניהן.

ב

מעט, מעט מדי, מדובר באגרות על היהודים בני דורותיו. בפרישות ובצניעות, כיאות לפילוסוף ולתלמיד חכם יהודי, חי שפינוזה במרחק כמה תחומי שבת בלבד מקהילות ישראל. במלחמתו לחופש האמונות והדעות עשה בוודאי שליחות גדולה גם לטובתן. אבל לא הזכירן במפורש. כבר ראינו לעיל, שרצה, כי המטיח כלפיו טענת הכפירה, יידע בן איזה אומה הוא, אבל לא פירש מה עשויה ידיעה זו להוסיף, האמנם לא היה איש מבין כל אותם המשכילים הרבים, הפייטנים והאמנים, הרופאים וחוקרי הטבע, חכמי הדת והמוסר שבקהל האנוסים לשעבר בקהילת אמשטרדם ומבין בניהם, האומנם לא היה אפילו אחד, שבא עמו בדברים? הבאמת היה הנידוי שלם? פליאה היא. יש להניח, כי דברי אחד הביוגרפים — קורטהולט — ששפינוזה „לא מנע גם את היהודים מלבקר בביתו“, הם דברי אמת. אפשר שבין האגרות שאבדו או נגנזו היה איזה שיח ושיג עם יהודים, או לפחות נזכר משא ומתן כל שהוא. אבל אין לנו אלא מה שעיינו רואות היום.

כבר למדנו לדעת, ששפינוזה ביקש סימוכין לרעיונותיו העיקריים בדבריהם של „העברים הקדמונים“. מדי פעם בפעם הוא גם נשען על דעותיהם של חכמי

ישראל מאוחרים, בעיקר מבין הפילוסופים שבימי הביניים. אמנם כל ימיו סיגל לעצמו נוסח דיבור נוצרי, ועל פיו הוא מחרף את "הפרושים" גם במקומות, שעל פי הדיוק ההיסטורי הוא מתכוון בהם לצדוקים. באגרת אל בורג, שבה הוא מדבר סרה בכנסיה הקתולית, אינו חס גם על "הפרושים": "כל מה שמבדיל בין הכנסיה ובין שאר הכנסיות הוא דבר מיותר כולו, ועל כן יסודו רק באמונה טפילה". ולהלן: "מה שאתה מוסיף ואומר על ההסכמה הכללית של ריבוא רבבות בני אדם ועל שלשלת הקבלה של הכנסיה שלא פסקה וכו', הרי זה עצמו פזמונם הישן של הפרושים". אבל שם הוא גם מוסיף ומבאר: האומה היהודית ואמונתה לא ניכחדו, אף על פי שאין להן מדינה לתמכן. "ואמנם אין איש יכול להכחיש, שכל הכופרים פרשו מהם, ואילו הם עצמם מתקיימים ועומדים כמה אלפי שנים בלי שום כפייה של ממשלה אלא בכוח האמונה הטפילה בלבד". בורג טוען, שמקדשי השם הרבים הם עדים נאמנים לאמיתות אמונתה של הכנסיה הקתולית. בא שפינוחה ומשיב, שמנינם הגדול של מקדשי השם בקרב היהודים אין דומה לו בשום אומה אחרת, "ויום יום עדיין הולך ומתרבה מנינם של אלה המקבלים עליהם יסורים ברוח איתנה ומופלאה מאד, כדי לקדש את שם אמונתם". וכאן הוא מוסיף ומספר מעשה, שנחרת בלבו, כנראה, בימי ילדותו, הוא המעשה באציל ספרדי, שמל את בשרו ודבק ביהדות וקידש את השם על המוקד: "והדבר הזה לא שקר הוא. אני בעצמי ידעתי בין השאר אחד, יהודה שמו, שהם קוראים לו הנאמן, אשר בתוך להבות האש, כשחשבוהו כבר למת, התחיל לזמר את השיר, הפותח במלים "בידך אפקיד רוחי" ותוך כדי זימרה יצאה נשמתו". על אציל יקר רוח וגיבור זה כתב ר' מנשה בן ישראל בספרו "מקוה ישראל" שהקדיש לפרנסי קהילת אמשטרדם, וביניהם — למיכאל שפינוחה, אבי ברוך, ועליו דרש גם הר' שאול מורטיירה בדרשת אזכרה ביום השבת, כששפינוחה עדיין היה תלמידו.

על פי אגרת זו כולה אין יתרון לדת הנוצרית על הדת היהודית, ונהפוך הוא: לכנסיה הקתולית מגרעות הרבה, שלא דבקו באומה היהודית ובאמונתה: "סדרה של הכנסיה הרומית, שאתה מרבה לשבחן כל כך, אני מודה, הוא משטר פוליטי, ויש בו טובת הנאה לרבים, ונוטה הייתי להאמין, שאין נוח ממנו להונות את ההמון ולהחזיק את רוח הבריות במתג וברסן, אילולא לא היה קיים משטרה של הכנסיה המוסלמית, העולה על זו בהרבה, שכן מאז התחילה אמונה טפילה זו להתפשט, לא היו בכנסיה זו שום קרע ופרישה" (אגרת שבעים ושש). אמנם בטעות כתב כן על האיסלם, שכן לא ידע את תולדותיה כראוי, אבל ניכר מכתלי דבריו, שמבחינת "המשטר הפוליטי", שהתקינו הדתות, עולה היהדות על הכנסיה הרומית ועל "הכנסיה המוסלמית".

רק מאורע אחר אחד, שאירע בזמן ההוא בקהילות ישראל נזכר באגרות, הלא הוא מעשה "התגלותו" של שבתאי צבי. אולדנבורג כותב אל שפינוחה מלונדון בעסקי פוליטיקה. מבית אבא הביא עמו שפינוחה התעניינות בעסקים אלה. יהודי אמשטרדם היו קשורים קשרי מסחר וקשרי משפחה בכמה וכמה

מדינות ונתנו את דעתם על המאורעות הגדולים בעולם. הם גם פירשו אותם ואת תוצאותיהם ברוב בינה, כפי שמעידים דורשי הרשימות. מפינתו התכונן שפינוזה במעשי המדינות והמדינאית בקור רוח, "בלא שחוק ובלא בכי". אולדנברג מבקש, איפוא, לשמוע ממנו בשנת 1665, בעיצומה של התנועה המשיחית חודשים מעטים לפני שהקיץ על המשיח הקץ המביש הממיר, מה דעתם של יהודי אמסטרדם על הידיעות המגיעות מקושטא ומה ההוגה עצמו חושב עליהן: "בפי הכל כאן השמועה בדבר שיבת היהודים לארצם לאחר אלפיים שנות גלותם ויותר. רק מעטים מאמינים בהן כאן, אבל רבים מבקשים שתתאמת. הלא תואיל להודיע לידיך מה שמעת על דבר זה, ומה אתה בעצמך חושב עליו. אשר לי — קשה לי להאמין בשמועה זו עד שלא אשמע חדשות אלה מפי אנשים מקונסטנטינופול הראויים לאימון, שהדבר קרוב להם ביותר. משתוקק אני לדעת מה שמעו על כך יהודי אמסטרדם ואיך משפיעה עליהם ידיעה זו. שאילו נתאמתה היתה, כנראה, מחוללת בעקבותיה זעזוע מהפכני בעולם כולו". אולדנברג מאמין, ששפינוזה קרוב בכל זאת ליהודי אמסטרדם ויודע את דעתם. הוא מדבר על "זעזוע מהפכני" העשוי לזעזע "את כל הדברים שבעולם", על "קטסטרופה" — בלשונו (אגרת שלושים ושלוש).

לצערנו לא נשתמרה בידניו התשובה. עמנואל יואל שער ראשון, אם אני טועה, כי שפינוזה כאילו ענה בפסקה שבסוף פרק ג' ל"מאמר התיאולוגי-המדיני", שבו רצה להסביר את סוד ייחודם של היהודים בין העמים ואת טיב תקוותם הלאומית לעתיד לבא. "אין ליהודים דבר — כתב בו שייחשב להם ליתרון על שאר העמים. ואולם מה שהם התקיימו בגלות שנים רבות כל כך, מבלי שתהא להם עצמאות מדינית, אינו מתמיה כל עיקר, לאחר שהתבדלו מכל העמים עד שעוררו את שנאת כולם. וגרמו לבידול זה לא המנהגים הדתיים החיצוניים, המתנגדים לאלה של שאר העמים, אלא אות המילה, שהם שומרים עליו ביראת שמים מרובה... סבורני, שאות הברית חשיבותה מרובה ביותר, עד שאני מאמין, כי הוא בלבד עתיד לשמור על אומה זו לעולמים. יתירה מזו, אני מאמין אמונה שלמה, שאם עיקרי דתם לא ירככו את נפשם, ישובו בשעת הכושר, מאחר שענייני בני האדם נתונים לתמורות, ויקימו את מדינתם, ואלוהים יבחר בהם מחדש". מפוקפקת ההשערה, כי דברים אלה, שנתפרסמו על ידי שפינוזה לאחר שנודע כשלונו של שבתי צבי, הם תשובה לאגרת שקדמה בחמש שנים; על כל פנים אין עדות מספיקה בצידה. אבל אולי דוקא משום כך, דוקא באין זיקה מפורשת לריתחה המשיחית שבזמנו, מעידה התשובה על דעת שפינוזה לאמיתתה ולגופה של התקוה לשיבת ציון ולבנין המדינה. אבל אין כאן המקום להאריך על פסקה זו, שזכתה לתלי תלים של פירושים.